

R E C E N Z J E

Krzysztof Latawiec, Artur Górak, Jarosław Krajka, *Naczelnicy okręgów celnych i inspektorzy rewirów celnych w Królestwie Polskim w latach 1851–1914 (1918)*, [t. 1], Lublin 2023, ss. 284; *Dyrektorzy komór celnych w Królestwie Polskim w latach 1851–1914 (1918)*, [t. 2], Lublin 2023, ss. 785; *Naczelnicy niższych organów administracji celnej w Królestwie Polskim w latach 1851–1914 (1918)*, [t. 3], Lublin 2023, ss. 786, Wydawnictwo Towarzystwa Nauki i Kultury „Libra”

Tradycje badań nad rosyjską administracją w Instytucie Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej sięgają co najmniej 20 lat, a ich inicjatorami byli Artur Górak i Krzysztof Latawiec, którzy tej problematyce poświęcili już swoje rozprawy doktorskie¹, a następnie kwestie te sukcesywnie podejmowali w kolejnych publikacjach. Górak systematycznie zadawał sobie pytanie o efektywność rosyjskiego systemu biurokratycznego w Królestwie Polskim (1867–1918) i jednocześnie podkreślał, że system biurokratyczny Imperium Rosyjskiego, w tym Królestwa Polskiego, można w pełni zrozumieć tylko wtedy, gdy zostaną zastosowane badania interdyscyplinarne, a miał na myśli łączenie badań dyplomatycznych z prozopograficznymi i administratywistycznymi. Z kolei Latawiec przesunął swe zainteresowania ku funkcjonowaniu w Królestwie Polskim administracji specjalnej i przygotował opracowanie poświęcone działalności straży granicznej². Autor, przy szerokim wykorzystaniu źródeł rosyjskich, przedstawił nie tylko struktury i kadry tej formacji, ale całe zaplecze funkcjonowania tej instytucji. Uwzględnił też problemy życia codziennego kilku tysięcy urzędników.

Artur Górak i Krzysztof Latawiec równolegle pracowali nad *Słownikiem biograficznym gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867–1918)*³. Zawarto w nim biogramy 195 gubernatorów i wicegubernatorów przygotowane według jednolitego wzoru. Dane do biogramów pozyskano z archiwów rosyjskich, ukraińskich, białoruskich, litewskich, 32 archiwów krajowych i prawie 150 druków urzędowych zawierających dane osobowe (pamiętnyje książki, zbiory rozporządzeń, rozkazów, spisy urzędników, kilkadziesiąt rosyjskich tytułów prasowych i wreszcie dzienniki oraz wspomnienia). Nie wymieniam tu opracowań. A w ogóle w przypadku tego wydawnictwa i kolejnych, o których niżej, trzeba powiedzieć, że powstały one w oparciu o rozległe i niezwykle szczegółowe kwerendy archiwalne i biblioteczne polskie i zagraniczne, w szczególności rosyjskie. Kwerendy przeprowadzane na tak szeroką skalę przechodzą już, niestety, do annałów historii. W wyniku tak rozległych kwerend powstały, jak to autorzy określili, „schematyczne biogramy”, do których wróć.

¹ A. Górak, *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867–1918)*, Lublin–Radzyń Podlaski 2006; K. Latawiec, *W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864–1915*, Lublin 2007.

² K. Latawiec, *Rosyjska Straż Graniczna w Królestwie Polskim w latach 1851–1914*, Lublin 2014.

³ A. Górak, J. Kozłowski, K. Latawiec, *Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów w Królestwie Polskim (1867–1918)*, wyd. 2, Lublin 2015. Jest to poszerzona wersja o prawie 100 stron wydawnictwa z 2014 r. *Słownik... został wykonany w ramach grantu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego nr NN108 201836. W skład trzyosobowego zespołu wchodził: dr A. Górak – kierownik oraz dr K. Latawiec i dr J. Kozłowski – wykonawcy.*

To właśnie dzięki nim historyk może daleko pełniej wypowiadać się na temat roli gubernatorów w polityce unifikacji i rusyfikacji Królestwa Polskiego, a dodać trzeba, że gubernatorzy w Królestwie Polskim mieli większe uprawnienia niż w samym Imperium Rosyjskim.

Kolejne przedsięwzięcie badawcze zakrojone zostało na jeszcze większą skalę. W ramach projektu Narodowego Centrum Nauki (NCN) i badań statutowych zespół pod kierownictwem Krzysztofa Latawca⁴ opublikował w latach 2015–2020 pięć tomów poświęconych funkcjonowaniu rosyjskiej administracji specjalnej. Pierwsze cztery dotyczą administracji specjalnej, jeśli tak można powiedzieć, szczebla centralnego⁵. Natomiast umownie przeze mnie zaszeregowany jako tom piąty⁶ zawiera informacje na temat funkcjonowania administracji specjalnej szczebla gubernialnego. Tu znajdziemy odpowiednie dane na temat funkcjonowania m.in. Gubernialnego Urzędu do Spraw Włościańskich, Komisarza do Spraw Włościańskich, Inspektora Fabrycznego czy Komisji Emerytalnej w Guberniach Królestwa Polskiego, a więc struktur, których funkcjonowania praktycznie w historiografii polskiej, a i rosyjskiej nie podejmowano.

Dodać trzeba, że zawarte w tych tomach informacje dotyczą funkcjonowania administracji specjalnej na obszarze Królestwa Polskiego, ale w wielu przypadkach odnoszą się również do całego Imperium Rosyjskiego. Korzystać z nich będą nie tylko historycy polscy podejmujący problematykę unifikacji i rusyfikacji Królestwa Polskiego, ale również rosyjscy, zajmujący się systemem zarządzania Imperium Rosyjskiego.

W trakcie prac nad tym pięciotomowym wydawnictwem odpowiednie miejsce poświęcono administracji celnej (t. 2) i stąd też zapewne zrodziła się myśl, by o tej formacji przygotować oddzielne opracowanie. I tak oto w ramach projektu NCN „Administracja celna Królestwa Polskiego w latach 1851–1914. Kompetencje – struktury – ludzie”⁷ powstało trzytomowe wydawnictwo w opracowaniu Krzysztofa Latawca, Artura Góranka i Jarosława Krajki. Pierwszy tom (formalnie tomy nie posiadają numeracji) nosi tytuł: *Naczelnicy okręgów celnych i inspektorzy rewirów celnych w Królestwie Polskim w latach 1851–1914* (1918), Lublin 2023, ss. 284, drugi tom: *Dyrektorzy komór celnych w Królestwie Polskim w latach 1851–1914* (1918), Lublin 2023, ss. 779 i wreszcie trzeci tom: *Naczelnicy niższych organów administracji celnej w Królestwie Polskim w latach 1851–1914* (1918), Lublin 2023, ss. 786.

Tom poświęcony naczelnikom składa się z trzech rozdziałów. W pierwszym, liczącym prawie 100 stron, została skrupulatnie ukazana pozycja ustrojowa naczelnika okręgu celnego w Imperium Rosyjskim, w drugim przedstawiono charakterystykę grupy i wreszcie trzeci zawiera biogramy 37 naczelników.

⁴ Poza kierownikiem w jego skład wchodził: dr hab. Artur Górank, dr hab. Jacek Legieć (UJK) i dr Stanislav Bogdanov (Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu).

⁵ *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918. Słownik biograficzny*, t. 1: *Ministerstwo Oświecenia Publicznego*, Lublin 2015; *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918*, t. 2: *Ministerstwo Finansów*, Lublin 2016; *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918*, t. 3: *Zarząd skarbem, finansami, przemysłem i handlem*, Lublin 2018; *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918*, t. 4: *Resorty komunikacji, poczt i telegrafów, dworu oraz spraw wewnętrznych*, Lublin 2020.

⁶ A. Górank, K. Latawiec, *Rosyjska administracja specjalna w Królestwie Polskim 1839–1918*, Lublin 2015.

⁷ Nr 2015/19/B/HS3/01132. Kierownik projektu: dr hab. K. Latawiec, a wykonawcy: dr hab. A. Górank, dr hab. J. Krajka, dr J. Kiseljowa (Charkowski Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Karazina), dr P. Sęczyk.

Omawiając pozycję ustrojową naczelnika okręgu celnego w Królestwie Polskim, autorzy nie ograniczyli się jedynie do przeanalizowania jego kompetencji, ale odpowiednie miejsce poświęcili okolicznościom ustanowienia tegoż urzędu i zmianom zachodzącym w jego funkcjonowaniu od czasów Piotra I do 1851 r. Ta część powstała przy wykorzystaniu, jak można sądzić, wszelkich dostępnych akt urzędowych, publikowanych w XVIII i w pierwszej połowie XIX w., oraz różnego rodzaju dokumentów przechowywanych w archiwach Petersburga i Moskwy i wykonana jest niezwykle skrupulatnie.

W drugim rozdziale przedstawiono zbiorowy portret 37 naczelników w Królestwie, bo tylu pełniło obowiązki w latach 1851–1914 (1918). Skupiono się na określeniu wyznania, pochodzenia terytorialnego, stanowego, kwalifikacji i wreszcie modelu kariery. Grupa 37 osób nie jest specjalnie zadowolająca do wyciągania zbyt daleko idących wniosków. Niemniej jednak z większością z nich trzeba się zgodzić bez żadnych zastrzeżeń. Pierwsza sprawa dotyczy wyznania naczelników. Otóż okazuje się, że tak ważne stanowiska obejmowali byli oficerowie armii carskiej lub synowie generalicji. Skoro do służby na stanowiskach naczelników okręgów celnych stosowano, jeżeli tak można powiedzieć, pewne wzorce wojskowe, to należałoby się spodziewać, że jeśli chodzi o wyznanie i tutaj przyjmowano zasadę, by urzędnicy wyznania katolickiego nie mogli przekroczyć 20%. Tymczasem, jak ustalili autorzy, wskaźnik ten sięgał aż 30%, a nadto kilku naczelników było w związkach małżeńskich z katoliczkami (s. 111–112) i władzy to nie przeszkadzało. Skąd zatem ta liberalizacja? Skąd odstępstwo od polityki „russskiego dieła”? Niewątpliwie trudno jednoznacznie wskazywać na przyczynę tego stanowiska, gdyż grupa badawcza, jak podkreślano, nie jest zbyt liczna. Pamiętać jednak trzeba, że na te stanowiska, bardzo zresztą atrakcyjne ze względu na duży zakres władzy, samodzielność, dobre warunki bytowania, kierowano osoby już sprawdzone pod względem politycznym. Osobom zostającym przy wyznaniu rzymskokatolickim, ale wcześniej sprawdzonym w armii czy na innych stanowiskach państwowych, z powodzeniem można było powierzyć urząd naczelnika okręgu celnego. W ten sposób władza upowszechniała model służby dla imperium.

Trzeci rozdział zawiera biogramy naczelników opracowane według wzoru przyjętego już dla gubernatorów i wicegubernatorów. Należy się pełne uznanie dla autorów za to, że z wielu, w pierwszej chwili wydawałoby się pośrednich dokumentów dotyczących służby celnej, wyłuskali istotne informacje dotyczące przebiegu kariery najwyższych urzędników tej formacji. I wszystkie te informacje dokładnie udokumentowali.

Drugi tom poświęcony jest średnim ogniom administracji, czyli dyrektorom 45 komór celnych z obszaru Królestwa Polskiego. W sumie na przestrzeni lat 1851–1914 (18) zatrudnionych w nich było 314 osób. Jednakże układ tego tomu różni się od poprzedniego. W pierwszym rozdziale omówiono funkcjonowanie komór celnych w Imperium Rosyjskim i w Królestwie Polskim do 1851 r., czyli do czasu swoistej unifikacji. Autorzy podkreślili dużą samodzielność w funkcjonowaniu komór celnych w Królestwie Polskim, a było to zasługą ministra Ksawerego Druckiego-Lubeckiego, który zręcznie wykorzystał zerwanie przez Rosję w 1821 r. traktatu handlowego z Prusami i doprowadził w 1822 r. do autonomii celnej Królestwa Polskiego. Rosyjskie urzędy celne zostały w Królestwie Polskim zwyczajnie zlikwidowane. Z kolei w drugim rozdziale przedstawiono sposób, w jaki wprowadzono strukturę rosyjskich komór celnych w 1851 r. Tu nadmienić trzeba, że nad jej wprowadzeniem pracowano pięć lat i jak słusznie zaznaczają autorzy, jej wcielenie w życie umniejszało pozycję Iwana Paskiewicza jako namiestnika Królestwa Polskiego. Zdaniem autorów Paskiewicz mógł się temu sprzeciwić, ale zdaje się, że nawet nie zamierzał przedstawić swego stanowiska,

co w wielu innych sprawach dotyczących Królestwa Polskiego było sprawą na porządku dziennym. Powodów takiego stanowiska Paskiewicza póki co nie da się wyjaśnić (s. 61–62).

Niemniej jednak w latach 1851–1868, czyli do kolejnej reorganizacji, można mówić o pewnej wyjątkowości funkcjonowania systemu celnego w Królestwie Polskim, a to dlatego, że przy kancelarii Namiestnika Królestwa Polskiego ustanowiono Wydział Celny, któremu przyznano kompetencje w sprawach personalnych, a sprawy karne, które były następstwem naruszenia ustawy celnej, rozpatrywały miejscowe władze administracyjne i sądowe. Czyli namiastkę kontroli nad tymi służbami pozostawiono Paskiewiczowi. Widocznie mu to wystarczało.

W latach dziewięćdziesiątych XIX w. i na początku XX w. wprowadzono korekty w funkcjonowaniu komór celnych. Podyktowane one były zmianami w sferze gospodarczej i administracyjnej, a poniekąd i uwarunkowaniami międzynarodowymi.

Trzeci rozdział zawiera noty biograficzne 314 dyrektorów, opracowane według tego samego kwestionariusza, jaki zastosowano przy opracowaniu *Słownika biograficznego gubernatorów... i Naczelników okręgów celnych...*

Autorzy zrezygnowali z przedstawienia zbiorowego portretu dyrektorów komór celnych i jest to zrozumiałe, gdyż zebrane obszernie informacje, czasami wręcz zadziwiająco szczegółowe, zarówno jeśli chodzi o karierę zawodową, jak i środowisko (przodkowie – krewni, powinowaci), stanowią podstawę do przygotowanie oddzielnej rozprawy.

W kolejnym tomie omówiono działalność najniższych struktur w administracji celnej, czyli przykomórków, punktów komunikacyjnych i posterunków celnych. Struktura tego tomu jest podobna do tomu poświęconego dyrektorom komór celnych. W pierwszym rozdziale ukazano funkcjonowanie tych struktur w Imperium Rosyjskim i Królestwie Polskim do 1851 r., a w drugim – w latach 1851–1914. Wreszcie trzeci rozdział zawiera 454 biografie naczelników najniższych struktur administracji celnej.

W dwu pierwszych rozdziałach szczegółowo został omówiony zakres działalności przykomórków, punktów komunikacyjnych i posterunków celnych. Przykomórki miały prawo pobierania cła od ściśle określonych w przepisach towarów wwożonych do Królestwa Polskiego. Natomiast dwu pozostałym strukturom wyznaczono jedynie obowiązek kontroli osób przekraczających granicę.

Liczba najniższych struktur administracji celnej podlegała systematycznym zmianom. Przykładowo w 1866 r. istniało 10 przykomórków, w 1869 r. – 13, a z dniem 1/14 stycznia 1914 r. – 36 przykomórków. O liczbie przykomórków decydował rozwój stosunków handlowych w Imperium Rosyjskim, w tym i w Królestwie Polskim. W obliczu zbliżającej się wojny najniższe struktury celne zostały ewakuowane do Rosji.

W latach 1851–1914 (1918) przez najniższe struktury administracji celnej w Królestwie Polskim przewinęło się kilka tysięcy osób. Autorzy zdecydowali się na opracowanie biografii dla kadry kierowniczej i dzięki temu w trzecim rozdziale pomieszczono informacje biograficzne 454 osób według schematu przyjętego we wcześniejszych tomach. Informacje biograficzne zawarte w tej części publikacji posłużą w najbliższej przyszłości do oddzielnej analizy propozograficznej.

Wspominałem już o rozległej kwerendzie archiwalnej i bibliotecznej przeprowadzonej dla potrzeb tegoż wydawnictwa i wcześniejszych. Na zakończenie wróć do tej sprawy, gdyż tak szerokie wykorzystanie wszelkich dostępnych źródeł rękopiśmiennych i publikowanych, krajowych i zagranicznych jest godne szczególnej uwagi. Przedstawię zatem skalę wykorzystania tego typu źródeł w poszczególnych tomach. W pierwszym tomie, poświęconym

naczelnikom okręgów celnych i inspektorom rewirów, liczącym 284 strony, bibliografia obejmuje 30 stron, tj. 10% całego opracowania. Dominują źródła rękopiśmienne i druki publikowane. Wykorzystano archiwa rosyjskie, litewskie, białoruskie, ukraińskie i łotewskie. Autorzy dotarli do 19 archiwów krajowych. Spisy druków publikowanych obejmują 20 stron, a mam tu na myśli adres-kalendarze wszystkich guberni rosyjskich i Królestwa Polskiego, wszelkiego rodzaju przepisy dotyczące funkcjonowania komór celnych, a jest ich nie mało, bo urzędy te podlegały systematycznej reorganizacji, spisy urzędników celnych, zbiory praw, cyrkularze, spisy wysokich wojskowych i wreszcie *pamiętnyje książki* z wszystkich guberni rosyjskich i Królestwa Polskiego.

W drugim tomie, poświęconym dyrektorom komór celnych, liczącym 785 stron, bibliografia obejmie 60 stron, co stanowi prawie 8% objętości wydawnictwa. Autorzy dotarli do archiwów zagranicznych w krajach wymienionych już wyżej, chociaż nie zawsze do tych samych. Jeśli chodzi o archiwa krajowe, kwerendy przeprowadzono w ponad 30 placówkach, w których szczególną uwagę zwrócono na akta masowe, czyli akta stanu cywilnego wszystkich wyznań, łącznie z muzułmańskim.

Z kolei spisy druków publikowanych obejmują m.in. adres-kalendarze, *pamiętnyje książki*, możliwe dostępne spisy urzędników celnych, spisy urzędników podlegających Ministerstwu Finansów, Ministerstwu Sprawiedliwości, Ministerstwu Spraw Wewnętrznych, spisy oficerów od stopnia kapitana wzwyż, spisy urzędników państwowych czterech pierwszych klas, spisy studentów. Jednym słowem autorzy starali się dotrzeć do wszelkiego rodzaju dokumentów, w których podejrzewali odnalezienie informacji pozwalających na włączenie ich do skonstruowanych biogramów.

W trzecim tomie, poświęconym niższym organom administracji celnej (przykomorom, punktom komunikacyjnym i posterunkom celnym), liczącym 786 stron, bibliografia obejmuje 40 stron, co stanowi nieco ponad 5% objętości tomu. Wykaz źródeł krajowych i zagranicznych jest podobny. Oczywiście dominują źródła masowe – akta stanu cywilnego wszystkich wyznań z terenu Królestwa Polskiego. Odpowiednich informacji szukano w notariacie i hipotece, a nawet w aktach poszczególnych dyrekcji szkolnych.

Dzięki wykorzystaniu tak ogromnej liczby źródeł rękopiśmiennych otrzymaliśmy z jednej strony pełną informację na temat funkcjonowania poszczególnych struktur administracji celnej w Imperium Rosyjskim i Królestwie Polskim, a z drugiej mamy równie pełny obraz zatrudnianych na tych stanowiskach urzędników. Jednym słowem Krzysztof Latawiec, Artur Górak i Jarosław Krajka wydatnie poszerzyli naszą wiedzę na temat polityki unifikacji i rusyfikacji Królestwa Polskiego, a zarazem odpowiedzieli na pytanie, jacy ludzie realizowali naczelne zadanie Petersburga wobec Królestwa Polskiego.

Przy tak licznie nagromadzonych informacjach o funkcjonowaniu struktur celnych i danych biograficznych o osobach realizujących politykę Petersburga wobec Królestwa Polskiego trudno napotkać ewidentne pomyłki, a miały prawo się one zdarzyć. Owszem tu i ówdzie można znaleźć drobne potknięcie, zwłaszcza w zapisach bibliograficznych, ale są to tylko literówki.

Historycy lubelscy wykonali ogromną pracę, ale też wcześniej czy później odczuwają satysfakcję, że ich publikacje znajdują poczesne miejsce w historiografii polskiej poświęconej obecności rosyjskiej w Królestwie Polskim. Szkoda, że ich badań, póki co, nie można kontynuować ze względów wszystkim nam dobrze znanych.

Wiesław Caban